

İçinde: M.C. Marin ve U. Yıldırım (eds) *Çevre Sorunlarına Çağdaş Yaklaşımlar: Ekolojik, Ekonomik, Politik ve Yönetimsel Perspektifler*, İstanbul, Beta, 2004.

Dr.Aykut Çoban

ÇOK ULUSLU ŞİRKETLER – EKOLOJİK ZARAR İLİŞKİSİNİN EKONOMİ-POLİTİĞİ

1. GİRİŞ

Kimilerince ‘küreselleşme’ olarak adlandırılan sürecin bir parçası olan sermayenin hareketliliği olgusu, pek çok başka alanın yanında çevre bakımından da önemli sonuçlar doğurmaktadır. Sermayenin hareketliliğinin temel aktörlerinden biri olarak çok uluslu şirketlerin küresel etkinlikleri, çevrenin tahribatı bağlamında özellikle mercek altına yatırılmaktadır. Bu bölüm, çok uluslu şirketlerin (ÇUŞ) az gelişmiş/gelişmekte olan ülkelerdeki endüstriyel yatırımları ile çevre arasındaki ilişkileri, ekonomi-politik bir yaklaşımın sağladığı geniş bir perspektiften tartışmayı amaçlamaktadır.

Böyle bir yaklaşımla tanışık olmayanlar için kısaca belirtmek gerekirse, ekonomi-politik bir yaklaşım, ele alınan ekonomik bir olgunun yalnızca ekonomik yönlerinin değil, aynı zamanda, siyasal yönlerinin de incelenmesi ile ilgilidir. Yaklaşımın kullanımı yalnızca ekonomik olgular alanıyla sınırlı değildir. Toplum bilimleri literatüründe, bu yaklaşım, toplumsal bir olgunun ekonomik ve siyasal yönlerinin karşılıklı ilişkisinin araştırılmasına göndermede bulunur (bkz. Bottomore, 1991: 426-28; Marshall, 1998: 502-503; Benton, 2001: 36-41).

Ekonomi-politik bir yaklaşım, kitabın bu bölümünün ele aldığı olgunun çeşitli yönlerinin analitik bir tartışmasını yapabilmek için uygun bir çerçeve sağlamaktadır. Şöyle ki: ÇUŞ’ın gelişmekte olan ülkelerde çevreye zarar veren etkinlikleri, mikro düzeyde yalnızca ekonomik maliyet analizine bağlı olan firma kararının bir sonucu değildir, ya da yalnızca çevrenin sömürülmesi gibi tek bir etkenle/etkiyle ilgili değildir; çeşitli ekonomik, siyasal, ideolojik ve çevresel etmenlerin ve olguların

belirleyiciliğine tabidir. Yazı boyunca ortaya konacağı gibi, sermaye hareketlerinin yoğunlaşan uluslararasılaşması, kapitalist ekonomilerin bütünleşmesi ve kapitalist birikim süreçlerinin küresel eklemlenişi gibi ekonomik olgular, uluslararası ticaretin ve yatırımların serbestleştirilmesi, ulusal devletin doğrudan yatırımları çekici kılan mekanizmaları devreye sokması gibi siyasal olgularla atbaşı gitmektedir. Bu olgulara, kapitalist yoldan başka bir kalkınma alternatifinin bulunmadığını, bu kalkınma stratejisine uygun olarak da ÇUŞ'e kucak açılması gerektiğini ilan eden neoliberal ideoloji eşlik etmektedir. Çevresel boyutta ise, doğal kaynak kullanımı, çevresel yasal düzenlemeler, ulusal/uluslararası çevre standartları, etkinliğin kirlilik düzeyi, 'kirlilik cennetleri', çevresel zarar karşısında şirketin sorumlu kılınıp kılınmadığı gibi etmenler resmi tamamlamaktadır. Böyle geniş açılı bir mercekte görüldüğünde, ÇUŞ ve ekolojik zarar ilişkisini, yalnızca endüstriyel etkinliğin gerçekleştiği yerel ölçüğe ve burada ortaya çıkan çevresel tahribata yoğunlaşarak ele alan bir perspektifin yetersiz kalacağı, ama ulusal ve uluslararası ölçeklerde işlevsel olan öteki olguları da tartışmak gerekeceği açıktır. Burada, ÇUŞ – ekolojik zarar ilişkisi, anılan ekonomik, siyasal, ideolojik ve çevresel etmenlerin biçimlendirdiği bir bağlama yerleştirilerek tartışılacaktır. Bu tartışmanın, kitabın ancak bir bölümünün sınırlı sayfalarına sığdırılması zorunluluğunun bulunuyor oluşu, bu yazıyı, konuya bir giriş çalışması olarak planlamayı kaçınılmaz kılmaktadır.

2. YABANCI DOĞRUDAN YATIRIMLAR

Sermayenin yayılmacı bir karaktere sahip oluşu olgusu, 150 yıl önce ortaya konmuştur: Kapitalizmin, pazarın genişlemesine duyduğu gereksinim nedeniyle, sermaye dünya yüzeyinde her yere sığınmak, her yere yerleşmek ve her yerde bağlantılar kurmak zorundadır; bu ise sermayenin üretime ve tüketime kosmopolitan bir karakter vermesi demektir (Marx ve Engels, 1987 [1848]: 26). Günümüzde 'imparatorluk' yaklaşımının (Hardt ve Negri, 2000) tartışma dışına itmeye çalıştığı, başkaları yanında Lenin'in (1934), Luxemburg'un (1963) ve Kautsky'nin (1983) katkılarıyla gelişen, ulaştıkları sonuçlar bakımından farklılaşan emperyalizm teorilerinin paylaştığı ortak nokta da, kapitalizmin küresel ölçekte yayılma eğilimine vurgu yapmasıdır. Nitekim, 19 yüzyıl ortasından Birinci Dünya Savaşına uzanan dönemde sermayenin uluslararasılaşması düzeyinin oldukça yüksek olduğu bilinmektedir (Hirst ve Thompson, 1996: 18-50). Bir başka deyişle, uluslararası

sermaye hareketleri, 'sermayenin varoluşu' ile sermaye birikiminin doğası ile ilgili bir gerçekliktir (Holloway, 1994: 41).

Sermayenin uluslararası yayılma eğilimi, 20. yüzyılın son çeyreğinde hızlanmış ve olgunlaşmıştır. Bu yazının amacı bakımından sermayenin hareketliliğinin bizi özellikle ilgilendiren yanı, ÇUŞ'in etkinliklerinin bir biçimi olan yabancı doğrudan yatırımlardır.¹ OECD'nin bir raporuna göre, 1970 ve 1998 yılları arasında yabancı doğrudan yatırımlar 45 misli artmıştır (OECD, 2001: 47). Bununla birlikte, bu artışın ülkeler arasında eşit biçimde dağılmış olmasını beklemek, kapitalizmin eşitsiz gelişme olgusunu gözden kaçırmak demektir. Gerçekten de, yabancı doğrudan yatırımların (YDY) yöneldiği ülkeler bakımından iki temel grup saptamak mümkündür. Birincisi, gelişmiş ülkelerdir. İkincisi de, gelişmekte olan ülkeler arasında Singapur, Malezya, Çin ve Meksika gibi on kadar ülkenin oluşturduğu bir gruptur. Kuzey Amerika, Avrupa Birliği ve Japonya, YDY'nin çıktığı ve yöneldiği üçlüdür (Dicken, 2003: 54). 1990'ların başında, dünya stokunun yüzde 75'i ve YDY akışının yüzde 60'ı bu ülkelerdeydi (Hirst ve Thompson, 1996: 63-67; 90-95). Gerek 1997, gerekse 2000 yılında, gelen YDY stokunun üçte ikisi gelişmiş ülkelerde ve yalnızca üçte biri gelişmekte olan ülkelerdeydi (Went, 2000: 45; Dicken, 2003: 58). 1996 yılında gelişmekte olan ülkelere giden toplam YDY'nin üçte ikisi güney ve doğu Asya ülkelerine yönelmiş ve bunun da yüzde 44'ü Çin'in payına düşmüştür (UN, 1997: 55). 2000 yılı sayılarına göre de, on ülke, gelişmekte olan ülkelere yönelen toplam YDY'nin yüzde 70'ini çekmiştir (Dicken, 2003: 60). Bu sayılar, YDY'nin ağırlıklı olarak gelişmiş ülkelere çıkıp yine gelişmiş ülkelere yöneldiğini göstermektedir.

Oysa, tarihsel olarak bakıldığında, örneğin 1914 yılında, YDY dünya stoğunun yüzde 68'inin az gelişmiş ülkelerde bulunduğu hesap edilmektedir (Casson ve Pearce, 1987: 94). Bu, örneğin Latin Amerika'da, endüstriyel hammaddelerin sağlanması ve dışsattım amaçlı gıda üretimi alanında yoğunlaşmıştı (Johnson, 1972: 80). Bir başka deyişle, YDY'nin yöneldiği az gelişmiş ülkelerdeki hammadde ve ucuz gıda üretimi,

¹ Yabancı doğrudan yatırımlar ile uluslararası ticaret ikiz kardeştir. Ancak, ticaret ve çevre ilişkisi kitabın başka bir bölümünde ele alındığı için bu yazının kapsamına dahil edilmemiştir. Uluslararası aktörlerden biri olan Dünya Bankası'nın çevrenin sömürülmesi bakımından rolü de yine başka bir bölümün konusudur. ÇUŞ etkinliklerinin bir başka biçimi olan yabancı doğrudan olmayan yatırımlar (portfolio) parasal sermaye hareketleri olduğu için, çevresel değerlerin yağmalanması bakımından dolaylı etkileri önemli olmakla birlikte, tartışma dışında bırakılmış ve sermayenin doğrudan üretim alanındaki etkinliklerine odaklanmak tercih edilmiştir.

gelişmiş ülkelerdeki yüksek kârlılığın sürdürülmesi ve ücretlerin baskı altında tutulmasına hizmet etmekteydi (Frank, 1972: 37). Son çeyrek yüzyıl içinde YDY’da gözlenen sayısal eğilimler, sektörel olarak yaşanan değişimlere de işaret etmektedir. 1980’lerin hemen başında, YDY, imalat sektöründe yoğunlaşmıştır. Günümüzde ise, bir yandan imalat sektörünün ve birincil sektörün önemi azalırken hizmet sektörünün önemi artmakta ve öte yandan da, YDY, tekstil, giysi gibi düşük maliyetli, düşük değer ekleyen emek-yoğun sektörlerden çok, kimya, otomobil ve elektronik endüstrileri gibi sermaye-yoğun ya da yüksek değer ekleyen nitelikli emek-yoğun sektörlerde yoğunlaşmaktadır (Dicken, 2003: 62-63; Balasubramanyam, 1999: 32; Hirst ve Thompson, 1996: 78-80; Casson ve Pearce, 1987: 95).

İlk bakışta, YDY’ın gelişmiş ülkelere yönelmesinin ve birincil ve ikincil sektörler karşısında hizmet sektörünün önem kazanmasının, gelişmekte olan ülkelerdeki ÇUŞ etkinliklerinin olası çevresel zararlarını araştırmayı kadukleştirdiği iddiası ortaya atılabilir. Daha açık bir anlatımla, gerek YDY bakımından gelişmekte olan ülkelerin payının düşük oluşu, gerekse de, imalat sektörüne göre daha ‘temiz’ olan hizmet sektörünün payının artması, ÇUŞ’in bu ülkelerde çevreye verdikleri zararın da düşük olduğu çıkarımına götürebilir. Birkaç gerekçeyle bu çıkarıma karşı çıkmak olasıdır. İlk, gelişmiş ve gelişmekte olan ülke grupları arasındaki YDY ile ilgili bu farklılık, ikinci grup ülkelerde ÇUŞ’in çevre üzerinde oluşturdukları tehdidin düşük olduğunu göstermez. Teorik düzeyde, niceliksel bakımından sayıların görece ve karşılaştırmalı olarak düşük oluşu, niteliksel bakımdan azgelişmiş/gelişmekte olan ülkelerde çevre üzerinde oluşturulan baskının da düşük olduğu mutlak sonucunu doğurmaz. İkinci olarak, aşağıda göreceğimiz gibi, olgusal düzeyde, kirli endüstrilerin gelişmekte olan ülkelere yöneldiğini ve çevresel tahribata yol açtığını gösteren pek çok örnek vardır. Üçüncüsü, iki ülke grubu arasındaki farklılık, küresel ölçekte büyük sayılara bağlı bir göreliliğin ifadesidir; yoksa, ÇUŞ’in gelişmekte olan ülkelere yönelmediklerinin bir göstergesi değildir; yalnızca, bu ülkelerin görece payının düşüklüğünün bir işaretidir. Bununla bağlantılı olarak dördüncüsü, görece olarak payın düşük oluşunun, örneğin Union Carbide şirketinin etkinliğine bağlı olarak zehirli kimyasal maddelerin Hindistan’ın Bhopal kasabasında çevreye ve insanlara verdiği zarar bakımından somut bir anlamı yoktur. Bhopal halkı ve çevre için, zararın gerçekliği, görece düşük sayıların anlamının ötesinde bir geçerliliğe sahiptir.

Beşincisi, sektörel olarak yaşanan gelişmelere bakıp ÇUŞ etkinliklerinin kirlenici olmadığı sonucuna ulaşamaz. Her şeyden önce, her ekonomik etkinliğin

çevre üzerinde bir baskısı vardır; bu, yalnızca imalat sektörü için geçerli değildir, örneğin ‘bacasız endüstri’ turizm için ve hizmet sektörü için de geçerlidir. Toptan alışveriş, pazarlama ve dağıtım gibi, sözde ‘temiz’ ticari etkinlikler söz konusu olduğunda, depolama, soğutma ya da ısıtma ve ulaştırma gibi kalemlerde (örneğin bir ÇUŞ’un Kenya’da üretilen elmaları ABD’de, Fransa’da ve Türkiye’de pazara sunmasında), kullanılan enerjinin çevresel maliyeti, gerek kullanılan kaynaklar gerekse yaratılan kirlilik bakımından yüksektir. Yüksek teknolojiye dayalı elektronik ve bilişim endüstrilerinin, içerdiği kimyasal maddeler ve süreçler ve tükettiği elektrik göz önüne alındığında, ya da havacılık endüstrisinin, ürettiği uçakların test edilmesinin oluşturduğu gürültü hesaba katıldığında, kirletici olmadığı söylenemez. Altıncısı, hizmet sektörünün payındaki artış, hammadde üretiminin ve imalat sektörünün görece payının azaldığını gösterir, yoksa tümüyle resim dışı kaldığının bir işareti değildir. Kaldı ki, çoğu gelişmekte olan ülkenin ağırlıklı olarak tarıma dayalı oluşu veriyken, görece payı artan ya da azalan sektörlerin yol açtığı ekolojik zararın, tarım toprakları ve tarıma dayalı nüfus üzerinde yıkıcı etkisinin bulunduğu vurgulanmalıdır (Field ve Field, 2002: 416). Ayrıca, imalat sektörü içinde yoğun kirlilik yaratan etkinliklerin payı yüksektir. Potansiyel olarak çevresel etkileri yüksek olan altın madenciliği, petrol, kimya ve gıda endüstrileri, hizmetler alanı dışında kalan sektörlerin önemli bir kısmını çeken etkinlik alanlarıdır. Yerleşim yeri olarak İrlanda’yı seçen kimya şirketlerinin dahil olduğu kimya endüstrisi (Taylor, 1998: 59), 1995 yılında bu ülkedeki toplam tehlikeli atıkların yüzde 84’ünü yaratmıştır (OECD, 2001: 229). 1985 yılında, imalat sektöründeki toplam Amerikan YDY’nin dörtte üçü, kimyasallar, tütün, gıda, elektrik-elektronik parça ve mekanik parça ile motor endüstrilerine yönelmiş, 1990’lı yılların sonunda, imalat sektörünün payı azalırken bu sektör içinde kimyasalların, tütün ve gıdanın payı artmıştır (Dicken, 2003: 64). Jennifer Clapp (1998: 98) da, tehlikeli ve kirlilik yoğun endüstriler alanındaki YDY’den gelişmekte olan ülkelere düşen payın büyümekte ve gelişmiş ülkelerin payının ise küçülmekte olduğunu vurgulamaktadır. Kirlilik yoğun etkinlikleri olan çoğu ÇUŞ, ‘temiz teknolojilere’ değil de, ‘temizleme teknolojilerine’ yatırım yapmaktadır (Karliner, 1994). Böyle olunca, sanıldığına tersine, ÇUŞ’un kirlilik-yoğun endüstrilerdeki YDY’i, gelişmekte olan ülkelerin ‘temiz teknolojiler’ ile tanışmasına kaynaklık etmemektedir. Kirlilik-yoğun etkinlik yürüten ÇUŞ, yeni bir kazanç kapısına dönüşen ‘çevre endüstrisindeki’ yan kuruluşlarının gelişmekte olan

ülkelere yönelmesiyle, kendi şirketlerinin yarattığı kirlilikten sonra kullanılan ‘temizleme teknolojilerinin’ bu ülkelere girişini mümkün kılmaktadır.

Bu nedenlerle, gelişmiş ülkelerle karşılaştırıldığında gelişmekte olan ülkelerin YDY içindeki payı son yüzyıl içinde görece azalmış olmasına karşın, ikinci grupta yer alan ülkelerin küresel ölçekli sermaye birikim süreçlerindeki konumlarının değişmemesi olgusu veriyken (örn. bkz., Chew ve Denemark, 1996; Went, 2000) yüzyıl öncesinde olduğu gibi yüksek kârlılığın sürdürülmesi pahasına, bu ülke halklarının sömürülmesinin ve çevresel değerlerinin tahribatının sürmekte olduğu açıktır (örn. bkz., French, 2000; Martinez-Alier, 2002). ÇUŞ’ın çevreye verdikleri zararın boyutları konusuna aşağıda dönülecektir. Bundan önce, ÇUŞ’ın neden şu ya da bu ülkeye yöneldiği sorusunun yanıtlanması gerekir. Bu yanıt, konunun siyasal yönlerini açığa çıkarmaya yardımcı olmakla kalmayacak, aynı zamanda, bizi, yabancı sermaye etkinliklerinden daha kirlitici olanların gelişmekte olan ülkelere yönelip yönelmedikleri konusunun araştırılmasına taşıyacaktır.

3. KİRLİLİK CENNETLERİ

Kirlitici endüstrilerin çevresel yasal düzenlemelerin gevşek olduğu ülkelere yönelip yönelmediği sorusu, ekonomi literatüründe, karşılaştırmalı üstünlük teorisinden dayanak alan ‘kirlilik cennetleri’ argümanı bağlamında ele alınmaktadır. Buna göre, gelişmiş ülkelerde uygulanan yüksek çevre standartlarının artırdığı ekonomik maliyetin etkisi altındaki kirlilik-yoğun endüstriler, düşük çevre standartlarının bulunduğu gelişmekte olan ülkelerin vaat ettiği ‘kirlilik cennetleri’ne yönelmektedir. Kimi yazarlara göre, kirlitici etkinliklerin gelişmiş bir ülkede bulunduğu dönemle gelişmekte olan bir ülkeye kaydırıldıktan sonraki dönemi kapsayan, firmaların kirlilik performanslarına ilişkin bir verinin bulunmuyor oluşu, kirlilik cennetleri varsayımının doğruluğunu ya da yanlışlığını kanıtlamayı güçleştirmektedir (Field ve Field, 2002: 419). Benzer biçimde, yabancı yatırımcıların, yüksek düzeyde hava kirliliği yaratan sektörlere yatırım yaptığına ilişkin kanıtların zayıf olduğu savunulmakta ve kirlilik cennetleri argümanına karşı çıkmaktadır (Eskeland ve Harrison, 2003). David Wheeler (2000: 18-21) başkanlığında çalışan araştırma grubunun Dünya Bankası için hazırladığı rapora göre, 1970’li yılların ilk yarısında bu varsayım doğrulanırken, 1990’ların ilk yarısında geçerliliği kalmamıştır. Bu görüş, kirlitici etkinliğin kendisinin göç etmesiyle ilgili verilere değil de, ürünlerinin uluslararası ticaretiyle ilgili verilere, yani bu endüstrilerin ürünlerinin

gelişmekte olan ülkelerdeki ithalat-ihracat oranlarına dayanmaktadır. Anılan rapora göre, kirlilik cennetleri argümanının artık dayanaktan yoksun kalmasının gerekçesi ise, ekonomik büyümeye bağlı olarak ülke gelirinin artmasının, kirlilik düzeyi yüksek ürünler yerine düşük olanların ticareti yönünde bir eğilime neden olmasıdır. Bir başka anlatımla, aşağıda göreceğimiz Summers'ın düşüncesinde olduğu gibi, bu görüş, gelir düzeyi ile kirliliğin kabulü arasında doğrusal ilişki kuran bir yaklaşımı yansıtmaktadır. Tersinden bakıldığında, bu yaklaşımın mantıksal sonucu, geçersizleştiği söylenen kirlilik cennetleri argümanının aslında doğrulanmasıdır: Gelir düzeyi ile çevre standartları ya da çevrenin korunması kaygısı arasında doğrusal bir ilişkinin varlığı ileri sürüldüğünde, kirli endüstrilerin, gelirin düşük olduğu ülkelere yönelmesi ya da bu ülkeler tarafından kabul edilmesi için piyasa ekonomisi çerçevesinde mantıksal bir neden var demektir.

Eric Neumayer'e (2001: 45) göre, gelir düzeyleri ile çevrenin korunması önlemlerine bireylerin verdikleri destek arasında istatistiksel olarak anlamlı bir korelasyon bulunmamaktadır. Benzer biçimde, kirlilik cennetlerinin çekiciliği varsayımı görgül kanıtlarla desteklenememektedir. Ancak, Neumayer, şimdilik sayısal verinin bulunmayışının, kirliletiçi yabancı yatırımların gelişmekte olan ülkelere göç etmediğinin kanıtı olmadığını, tersine, 'anekdot kanıtları' dediği Endonezya, Nijerya ve Papua Yeni Gine örneklerinde olduğu gibi, belirli bazı endüstrilerin çevre standartlarının düşük olduğu ülkelere yerleştiğini belirtmektedir. Ayrıca, göndermede bulunduğu Xing ve Kolstad'ın araştırmasının bulgularına göre, yüksek olanlarla karşılaştırıldığında düşük çevre standartlarına sahip ülkelerin ABD'den çıkan YDY'ı daha büyük bir oranda çektiğini ifade etmektedir. Bununla birlikte, yabancı yatırımların kirlilik cennetlerine göç etmesine engel olan çeşitli etmenlerin bulunduğunu vurgulamaktadır. Bunlar arasında saydıkları, tesisin başka bir yere yerleştirilmesinin maliyetinin yüksek olabilmesi; gelişmemiş altyapı; nitelikli işgücünün bulunmaması; ekonomik ve siyasal istikrarsızlık; girişimci açısından, eşit uygulanan çevre standartlarının belirsizlikten daha önemli olması; gelişmiş ülkelerde çevre standartlarının yükseltilmesi durumunda, şirketlerin, gerekli yatırımları yaparak uyum sağlaması; uluslararası bir yer değiştirmeye yönelmek yerine, yerel genişlemeyle çıktı başına çevresel önlem maliyetinin düşürülebilmesi; şirketlerin, uluslararası ünlerini düşünerek kendi çevre standartlarını gönüllü olarak istenenden daha fazla yükseltmesi; ve şirketlerin, kötü çevre standartları bulunan firmaları sermaye piyasalarının cezalandırmasından korkmasıdır (Neumayer, 2001: 42-57).

Aşağıda göreceğimiz gibi, bunlardan bazıları kimi endüstriyel etkinlikleri etkileyebilirken, kimileri için etkisiz kalabildiğini unutmamak gerekir. Şu halde, vurgunun nereye yapıldığı ve bunun arkasında yatan dünya görüşü önem kazanmaktadır. Neumayer (2001: 61), kendi ifadesi ile, 'liberal bir sermaye ve ticaret rejiminin makbul (desirable) olduğu' inancını taşımaktadır. Yapıtının alt başlığı da, 'korumacılık olmadan çevresel koruma', arzuladığı bu rejimin bir işaretidir. Oysa, gelişmekte olan ülkelere kirli endüstrilerin yönelmesi, küresel ölçekte artan çevre duyarlılığı göz önünde tutulduğunda, liberal bir rejimin olumsuz yönlerinden biri olarak görülebilir ve makbul olan bu rejime karşı bir argümanın dayanağı olabilir. Geride yatan inanç liberal rejim olunca, onun potansiyel olumsuzluklarının teorik törpülenmesi için gerekçeler aranması anlaşılabilir.

Kirlilik denetim standartlarının gelişmekte olan ülkelerde düşük olmasına dayandırılan kirlilik cennetleri argümanının mı geçerli olduğu, yoksa, gelişmiş ülkelerdeki yüksek kirlilik denetim standartlarının yol açtığı bir endüstri kaçışının mı söz konusu olduğunu araştıran Leonard (1988), kirlilik-yoğun Amerikan endüstrilerinin göç etmesinde ABD'deki sıkı çevresel yasal düzenlemelerin varlığının bir etkide bulunmadığını savunmaktadır. Literatürdeki öncü araştırmalardan birini yapan Leonard'a göre, kirlilik cennetlerinin çekiciliğinin oynadığı etkiden daha önemlisi de, pazarlara giriş ve siyasal istikrar ölçütleridir (Globerman ve Shapiro'ya (2002) göre ise, YDY'nin ülkeye girmesi bakımından asıl önemli rolü, açık ve serbest pazar dostu kamusal kurum ve siyasalar oynamaktadır). Kuşkusuz, bu ölçütlerin önemsiz olduğu iddia edilemez, ama aynı biçimde, yüksek çevre standartlarının etkisiz olduğu da ileri sürülemez. Bunu desteklemek için Leonard'ın görüşleri kendi argümanına karşı kullanılabilir. Ona göre, sıkılaştırılan çevresel düzenlemelere yanıt olarak, yalnızca birkaç şirket, teknolojisini modernleştirmek, kirli ürünlerin yerine geçecek ürünler geliştirmek ve pahalı denetim tesisleri kurmak yerine, Amerika'dan kaçmaktadır (Leonard, 1988: 116). Bu, herhangi bir şirket çevresel düzenlemeye yanıt üretmekte başarısız olduğunda, yasal düzenlemelerin göçe itme yönünde bir etkisinin olduğunu göstermez mi? Eğer ülke-içi yasal düzenlemenin kayda değer bir önemi olmasaydı (yani herhangi bir şirket ABD'deki çevresel düzenleme gerekliliklerinden hoşnut olsaydı), Leonard'ın aşağıda kullandığım bulgularının gösterdiği üzere, görece daha çok kirliliğe yol açan sektörlerdeki etkinliklerin çevre yasalarının gevşek olduğu/uygulandığı ülkelere kaydırılmasına gerek kalmayacaktı.

Kirli endüstrilerin göç etmesiyle ilgili anılan çalışmalardan süzulebilecek genel sonuç şudur: Kütlesel bir göçün olmadığı savunulmakla birlikte, belirli bir göç düzeyinin bulunduğu da yadsınmamaktadır. Eğer ekonomik rasyonelden çok çevresel bir rasyonelden yola çıkıyorsak, göçmenlik derecesi az ya da çok olsa da, bu göçün, çevre ve toplum sağlığı bakımından yaşamsal etkilerinin bulunduğu gerçeği göz ardı edilemez. İkinci bir sonuç da, bu göçün, çevre koruma önlemlerinden kaynaklanan ekonomik maliyetle ilgili nedenleri araştırılırken, kimi yazarların kullandığı terimlendirmeye, itme ve çekme etkisini (örn., Yearley, 1996: 70; Clapp, 1998: 98) birbirinin alternatifi olarak görmekten çok, karşılıklı bir ilişki içinde ele almak gerektiğidir. Aşağıdaki altbölümde yapılacak olan da budur.

4. ÇEKME VE İTME DİYALEKTİĞİ

Neoliberalizmin çeşitli varyantları, ÇUŞ yatırımlarının gelişmekte olan ülkelere çekilmesi gerektiği görüşünü vurgularlar. Bu görüş, YDY üzerindeki sınırlandırmaların kaldırılmasının ve ticaretin serbestleştirilmesinin yalnızca yatırımcıya değil, aynı zamanda, yatırım yapılan ülkeye de yarar sağlayacağı, kalkınmasını olanaklı kılacağı argümanına dayanır. Ek olarak, ÇUŞ'in küresel etkinliklerinin dolaylı bir sonucu olarak, ekonomilerin bütünleşmesinin ve ülkeler arası ekonomik ilişkilerin yoğunlaşmasının, çevresel alanda küresel işbirliği ve düzenleme olanaklarının altyapısını oluşturacağı vurgulanır. Bu, hem yatırımı yapanın hem de yatırımın yapıldığı ülkenin kazançlı çıktığı ikili kazanç senaryosudur. ÇUŞ, yaptığı yatırımdan kâr elde ederken, söz konusu ülke de iş, aş, toprak altındaki kaynakların ekonomiye kazandırılması, sermaye, teknoloji ve bilgi transferi, çevresel standartların yükselmesi ve genel anlamda kalkınmanın hızlanması bakımından yarar elde edecektir. Örneğin, yabancı sermaye çekilerek Türkiye'de altın madenciliğinin geliştirilmesini savunan görüşler (örn., bkz. Gökvardar, 1998; Önal, 1997; Utkucu, 1997; Yiğit, 1997; Yüce, 1998) benzer bir mantığı yansıtmaktadır.

ÇUŞ etkinlikleri için herhangi bir ülkeyi çekici kılan çeşitli araçlar ve etmenler vardır; ücretler genel düzeyi, çalışanların hakları, vergilendirme, ekonomik ve siyasal istikrar, altyapının sağlanması, ekonomik ve finansal özendiriciler, pazara yakınlık ve çevresel ekonomik maliyetler gibi. Bu yazının amacı bakımından bizi daha çok ilgilendiren, çevreyle bağlantılı etmenlerdir. Bu etmenleri, yalnızca kirlilik denetim önlemlerine ya da çevre standartlarına indirgememek, ama bir unsurlar kümesi olarak düşünmek gerekir. Bunlar arasında, çevre yasaları ve bunların

uygulanma derecesi, emisyon ve atık standartları, toprak kullanım kuralları, ÇED (çevresel etki değerlendirme) gereklilikleri, çevre vergileri, etkinlik sonrasına ilişkin düzenlemeler, kirli ürünlerle ilgili ihracat sınırlandırmaları ve gümrük denetimleri, çevresel sorumluluk ve oluşan zarara bağlı hukuksal yaptırımlar, sayılabilir (Gladwin, 1987: 23). Gelişmiş ülkelerle karşılaştırıldığında, gelişmekte olan ülkelerde bunların hemen tümü ya zayıftır ya da uygulama pratiği gevşektir (Asante-Duah ve Nagy, 1998: 8-18; Jankar-Webster, 1993; Sanderson, 1993; Schubert, 1993; Vogel, 1993). Gevşek çevresel yasal düzenlemeye/yaptırıma bağlı olarak, örneğin atıkların bertarafının ya da geri kazanımının maliyeti gelişmekte olan ülkelerde düşüktür. İçerdiği zehir düzeyinin miktarına bağlı olarak, bir tonluk atığın bertarafının gelişmiş ülkelerdeki maliyeti 160 ile 3,000 dolar arasında iken, bu bedel, Afrika'da ton başına 2.50 dolardır (Andersson, Folke ve Nyström, 1995: 57). Michael Redclift'in (1996: 123) belirttiği gibi, yoksulluk, atık üretimine daha az katkıda bulunurken atık bertarafının ve kirliliğin maliyetini daha 'ucuza' getirmektedir.

Madalyonun öbür yüzü, ÇUŞ'i başka ülkelere 'itme' sonucu doğurabilen çevresel kural, düzenleme ve yaptırımların, iten ülkede görece gelişkinliği olgusu ile ilgilidir. Havaya verilen emisyonların daha az kirletici olmasını kurala bağlayan düzenlemeler ya da toprağa bırakılan atıklarla ilgili kuralların yerine getirilmesi, üretim maliyetini artırmaktadır (Yearley, 1996: 70). Filtre takılmasının, baca uzunluğunun, atık miktarının azaltılmasının, atıkların ayrıştırılmasının ve bertarafının kaçınılmaz olarak parasal bir maliyeti olacaktır. Ayrıca, gelişmekte olan ülkelerle karşılaştırıldığında, gelişmiş ülkelerde artan çevre bilinci ve yerel toplulukların kirli endüstriyel etkinliklere karşı mücadeleye girişmesi, şirketleri yer seçimi konusunda sınırlandırmaktadır. Örneğin, ABD'de, yerel toplulukların çevresiyle girdiği karşılıklı ilişkinin bütünlüğünü korumak için zehirli atıkların işlendiği ya da depolandığı tesislere karşı direnişi, ülke yüzeyine yayılan etkili bir ekolojik mücadele hareketi yaratmıştır (Szasz, 1994; Faber, 1998; Martinez-Alier, 2002: 168-79). Üretimin çevreyle ilgili maliyetlerini geniş anlamda düşündüğümüzde, kirlilik denetim önlemlerinin, çalışanların kirletici etkinlikten daha az zarar görmesi için alınan önlemlerin ve yapılan denetimlerin, olduğu durumlarda çevresel zararın giderilmesinin, zarardan etkilenenlere ödenecek tazminatların, yasal cezaların, mahkeme süreçlerinin, ÇED'nin yol açacağı gecikmelerin, potansiyel olarak çevreye ve insan sağlığına etkisi olabilecek etkinliklerin sigortalanmasının, üretilen ürünün çevreye zararının azaltılmasının (paketleme, depozit, geri kazanım gibi), şirketlerin

ilanlar/reklamlar yoluyla tüketiciye ‘çevreci’ olarak sunulmasının (greenwashing) ve yerel halkın kirli etkinliğe direnişini kırmanın vb, bir maliyetinin bulunduğu açıktır. DuPont şirketinin ABD’de bir tarımsal böcek zehiri (pesticide) üretmesinin çevresel maliyetinin, toplam üretim maliyetinin yüzde 20’sine ulaşabildiği belirtilmektedir (Clapp, 1998: 27). Yüksek çevresel ekonomik maliyetlerden sakınmanın ya da yerel halkın muhalefetinden kaçmanın bir yolu, aşağıda verilen örneklerde görüleceği gibi, çevreye zararlı ekonomik etkinliğin, atık bertarafının ve kirli malların ticaretinin, çevresel düzenlemelerin görece zayıf olduğu ya da gevşek biçimde uygulandığı ülkelere kaydırılmasıdır.

Bir ülkenin yabancı sermaye yatırımları için çekici kılınması, gelişmemiş çevresel düzenlemelerin bulunduğu yeni coğrafyalar arayan kimi ÇUŞ için özellikle önem taşımaktadır. Yarattığı kirlilik yoğun olan maden endüstrisi gibi kimi sektörler için, bunun yaşamsal önemi bulunmaktadır. ABD’de şirketlere yatırım danışmanlığı hizmeti veren Risk Denetim Grubu, ülke-içi sıkı çevresel düzenlemelerin Kuzey Amerika ve Avrupa’da etkinlikte bulunan maden şirketlerini ülke dışında genişlemeye sevk ettiğini rapor etmektedir (anan Karliner, 1997: 153). Buna yol açan bir başka unsur, gelişmiş ülkelerde madenciliğin neden olduğu çevresel yıkımlara karşı yükselen kamuoyu duyarlılığı ve şiddeti giderek yükselen yerel muhalefet dalgasıdır (bkz. Moody, 1992; Martinez-Alier, 2002; Gedicks, 2001). Böyle bir itme ortamında, Türkiye gibi maden rezervleri yüksek, altyapısı hazır ve ucuz işgücüne sahip olmak gibi ölçütleri karşılayan ülkelerin ÇUŞ’e kucak açan siyasaları, çekiciliklerini artırmaktadır (Gelişmekte olan ülkelerde muhalefet arttığında ve direnç kırılmadığında başka yeni coğrafyaların önemi daha da artmaktadır). Nitekim, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığının 28 Eylül 1992 tarihli yazısında çekme ve itme etkisi açıkça izlenmektedir. Bakanlığın resmi yazısı, Türkiye’de altın madenciliğine yönelen yabancı sermaye girişinin hızla artmasını iki nedene bağlamaktadır. Birincisi, 1980’lerin sonlarında gerçekleştirilen yasal değişikliklerdir. Bu düzenlemeler, yabancı sermaye girişini çekici kılmak amacını güden neoliberal siyasaların bir parçasıdır. İkinci neden de, ayrımcı rejime karşı yürütülen mücadelelerden sonra en büyük altın üreticisi olan Güney Afrika Cumhuriyeti’ndeki güvenli madencilik koşullarının ortadan kalkmasıdır (Öznel, 1998; 224-25; Taşkın, 1998: 11).

Bir ülkenin çevresel yasal düzenlemeler bakımından çekiciliği ya da iticiliği olgusu, uygulanan siyasalara göndermede bulunduğu için, konunun devletle bağlantılı yönünü gündeme taşımaktadır. Öncelikle belirtilmelidir ki, gelişmiş ülkelerde çevre

düzenlemelerinin gelişmiş olması, bu ülkelerin tümüyle çevre dostu olduğu anlamına gelmediği gibi, yasal/uygulama boşlukları bol olan ülkelerin tümüyle çevre düşmanı olduğu da söylenemez. Çevre kirliliğinin yoğunlaşması, çevre sorunsalının uluslararasılaşması, iç-kamuoyunun çevre duyarlılığı, çevreci/ekolojist grup ve örgütlerin ve yerel halkın mücadeleleri vb gibi unsurların etkide bulunması ölçüsünde, devletler, az ya da çok önlem almaya, siyasa oluşturmaya ve standart yükseltmeye yönelmişlerdir. Ozon, biyoçeşitlilik, küresel ısınma gibi alanlarda oluşturulan uluslararası rejimler (bkz., Forsyth, 2003; Le Prestre, 2002; Miller, 1998) bu eğilime işaret etmektedir. Çekme-itme diyalektiği, uygulanan çevre siyasaları/düzenlemeleri bakımından ülkeler arasında görece farklılıkların bulunduğu bir ifadesidir. Devlet, yukarıda gördüğümüz gibi, çevresel yasal düzenlemelerin gelişme derecesi bakımından rol üstlendiği gibi, çevreyi dolaylı olarak ama yakından ilgilendiren başka siyasa alanlarının da başat aktörlerinden biridir. Bunlar, endüstri, tarım, teknoloji, çalışma, sağlık, maliye ve para siyasaları, ulaşım ve iletişim altyapısının sağlanması, işgücünün temel eğitimi, emek ve ekolojik hareketlerin baskı altında tutulması, tehlikeli ve zararlı maddelerin/atıkların yasal/yasadışı uluslararası hareketliliğine göz yumulması, yatırımcıya kolaylıklar/özendiriciler sağlanması, tarım topraklarının endüstriyel etkinliğe açılması (dönemin Cumhurbaşkanı S.Demirel'in söylediği gibi, gerekirse cumhurbaşkanlığı köşkünün bahçesinin Ford otomobillerinin üretimi için tahsis edilmesi (Hürriyet, 4 Haziran 2000) ya da patates tarlası ile otomobil arasındaki tercihinin otomobilden yana olması) gibi siyasa alanlarını ve hükümet uygulamalarını kapsamaktadır.

Devletin rolüne ilişkin bu vurgunun iki tür siyasal sonucu olacaktır. Birincisi, piyasa ekonomisi mantığı çerçevesinde üretim maliyetine etki ettiği ölçüde, gerek çevre siyasaları, gerekse çevreyi etkileyen öteki siyasa alanları bakımından ülkeler arasında ortaya çıkan farklılıklar, çevre kirliliği oluşturan yabancı yatırımların sınırlar arası hareketliliğinin bir unsurudur. Bununla ilgili olarak, ikincisi, yabancı sermaye karşısında bir yandan ulusal sermayeyi, öte yandan da devleti, yabancı yatırıma bağlı olarak oluşan/oluşacak çevre kirliliğinin sorumluluğundan bağımsız kılmanın, hem analitik hem de siyaseten kusurlu olduğu sonucudur. Böyle bir bağımsız kılma anlayışı analitik olarak kusurlu olacaktır, çünkü bu durumda, kirleticilik özelliğinin yalnızca uluslararası sermayeye özgü olduğu, yerli sermayenin ya da kamu işletmelerinin çevreye zarar vermeyen bir üretim gerçekleştirdiği önyargısından hareket ediliyor demektir (bkz. Çoban, 2002a: 221-22). Bunun bir önyargıdan ibaret olduğunu

gösteren örnekleri, çevremizde bulunan yerli sermayenin ve devlet işletmelerinin etkinliklerine bakarak bulabiliriz. Ayrıca, izlediği siyasalarla çekme etkisinin baş aktörlerinden olan devleti, analitik olarak dışarda bırakmaya yol açacağı için kusurlu olacaktır. Lepkowski'nin (1987: 246) alaycı biçimde ortaya koyduğu gibi, 'eğer yerel yasalar insan yaşamına düşük değer veriyorsa, şirketler neden maliyetten sakınmak için bu yasaları sömürerek kârlarını artırma fırsatını değerlendirmesinler ki'. Bağışık kılma anlayışı, siyaseten de kusurlu olacaktır, çünkü devletin kapitalist niteliği ve sermaye ile ilişkisi gözlerden saklandığında (bkz. Çoban, 2002b) ve devletin, ülkeyi sermaye için bir çekim merkezine dönüştürdüğü göz ardı edildiğinde, çevre için sürdürülen toplumsal mücadele, eksik biçimde ÇUS'e odaklanacak ve yerli sermaye ile devlet, mücadele stratejisinin kapsamının dışında bırakılmış olacaktır.

Bu altbölümün hemen başında, ÇUŞ'un ülke kalkınmasını sağladığını ileri süren görüşlere yer verilmişti. Bu görüşlerin de ideolojik bir önyargıya gömülü olduklarını belirtmek gerekir. Gerçekte, kalkınma hamlesinde yol almış olmak, ülkenin yabancı sermaye için çekiciliğini artıran bir etmendir. V.N. Balasubramanyam (1999), yabancı doğrudan yatırımların az gelişmiş ülkelerin kalkınmaları bakımından iddia edildiği gibi ciddi bir etkisinin bulunmadığını göstermektedir. Ona göre, herşeyden önce, ÇUŞ'un ülkeye girişinin ardında yatan mantık, o ülkenin kalkındırılması değildir, kârlı bir etkinliğin gerçekleştirilmesidir. Gerçekten de, şirketlerin kârlılığı ile ülkenin kalkınmışlığı arasında doğrudan bir ilişki olsaydı, günümüz Türkiyesinde kârlılığı bakımından dünya listelerine giren firmaların varlığına karşın, ülkenin, niçin 'muhasır medeniyet' düzeyine ulaşamamış oluşunu açıklamak olanaksız olurdu. İddia edildiğinin tersine, ÇUŞ, kalkınmanın bir motoru olmaktan çok, belirli bir kalkınma eşiğini aşmış ülkelerde ÇUŞ'in ağırlıklı etkinlikleri söz konusudur. Çekme etkisinin önemi de burada yatmaktadır. Balasubramanyam'ın (1999: 37-39) ortaya koyduğu gibi, belirli bir kalkınma eşiğinin aşılmaması durumunda, gelişmiş-eğitilmiş insan kaynaklarının, yeterli altyapının ve ekonomik istikrarın yokluğunda, söz konusu ülkedeki ÇUŞ yatırımları sınırlı bir düzeyde kalmaktadır. Yukarıda işaret edildiği gibi, YDY'nin aslan payının gelişmiş ülkelere yönelmesi, kalanın önemli bir kısmının da bu koşulları sağlayan bir grup gelişmekte olan ülkeye gitmesi, bunun göstergelerinden birisidir. Bu nedenle, 'ÇUŞ kalkınmanın anahtarıdır' varsayımının tersine çevrilmesi gerekir: İleri sürüldüğü gibi, YDY, kalkınmayı öncelememektedir; tersine, kalkınma düzeyi, YDY'nin ülkeye girişinin anahtarlarından birisidir. Bu doğruysa, kalkınmanın hızlanmasına katkıda bulunup

bulunmaması bir yana, ülkeye girişi bir dizi koşula bağlı olan ÇUŞ etkinliklerinin çevresel maliyetlerine (getiri-götürü terazisinin çevresel götürü kefesine) özellikle bakmak gerekecektir.

5. EKOLOJİK TEHDİDİN VE YIKIMIN BOYUTLARI

Yukarıda gördüğümüz gibi, liberal bir rejimin makbul olduğunu düşünen kimi liberal ekonomistler, kirletici etkinliklerin gelişmemiş olan ülkelere yönelmesini engelleyebileceğini ileri sürdükleri kimi nedenleri ön plana çıkarmaktadırlar. Buna karşılık, Dünya Bankası'nın baş liberal ekonomisti Lawrence Summers, kapalı kapılar ardında, kirli etkinliklerin göçünün özendirilmesini önermiştir. Summers'ın *The Economist* dergisi (8/2/1992: 82) tarafından açığa çıkarılan, Dünya Bankası'ndaki meslektaşlarına gönderdiği iç-yazışma notunda, bu özendirilmenin üç gerekçesine yer verilmiştir. Birinci gerekçe ücret düzeyi ile ilgilidir. Summers'a göre, zehirli atıkların ücret düzeyi en düşük olan ülkelere atılmasının ardındaki ekonomik mantık kusursuzdur: Sağlığı bozan kirliliğin maliyetinin ölçülmesi, artan hastalık ve ölümler nedeniyle elde edilemeyen kazançlara bağlıdır. Bu nedenle, halk sağlığını etkileyen kirliliğin, maliyetin, yani ücretlerin en düşük olduğu ülkelerde yapılması gerekir (Halk sağlığı bozulduğunda buna bağlı ücret kaybı ve dolayısıyla kirliliğin maliyeti düşük olacaktır). İkinci gerekçe, kirlilik düzeyi ile ilgilidir. Buna göre, kirlilik artışının başladığı dönemdeki maliyeti düşük olduğu için çevre kirliliğinin maliyeti doğrusal olmayabilir. Nüfus yoğunluğunun düşük olduğu Afrika ülkeleri, büyük ölçüde az-kirletilmiş durumdadır. Örneğin, Los Angeles ya da Mexico City ile karşılaştırıldığında, bu ülkelerin hava kalitesi ekonomik açıdan geniş ölçüde verimsiz (inefficient) sayılabilecek denli düşüktür (Bir başka anlatımla, Afrika ülkelerinin temiz havası kirletildiğinde, ekonomik olarak verimliliği bulunan bir hava kalitesi düzeyine ulaşılacaktır). Kirliliğin çoğunun, ulaşım ve elektrik üretimi gibi ticarete konu olmayan endüstriler tarafından oluşturulması ve katı atıkların nakledilmesinin birim maliyetinin yüksek olması, dünya çapında refahı yükseltecek hava kirliliği ve atık ticaretinin yapılmasını engellemektedir. Summers'a göre, üçüncü gerekçe ise kirliliğin gelir esnekliği ile ilgilidir. Estetik ve sağlık gibi gerekçelere dayalı olarak oluşan temiz çevre talebinin, yüksek bir gelir esnekliğine sahip olma olasılığı yüksektir. Prostat kanserinden etkilenenlerin bulunduğu bir ülkede, prostat kanserine yol açma şansı milyonda bir olan bir faktörle ilgili olarak oluşan kaygı, 5 yaşın altındaki her bin kişiden 200'ünün öldüğü bir ülkede olduğundan çok daha yüksektir.

Havaya bırakılan endüstriyel kirleticilerin yol açtığı kaygıların çoğu da, görüşü azaltan parçacıklarla ilgilidir. Bu parçacıkların doğrudan sağlığa etkisi çok azdır. Aslında, estetik kirlilik oluşturan malların ticareti, refahı artırabilir.

Summers'ın notuna yansıyan 'kusursuz ekonomik mantığın', ekolojik, ekonomik, siyasal ve ahlaki eleştirisi yeterince yapıldığı için (örn., Harvey, 1996: 367-69; Altvater, 1993: 184-204; Martinez-Alier, 1995: 74-80; Pearson, 1987: 117-20; Andersson, Folke ve Nyström, 1995: 55-56; Sachs, 1999: 149-52) burada bunlara yeniden girmenin gereği yoktur. Ancak, bu eleştirilerin odaklanmadığı, ekolojik tehdidin üç ayrı biçimde yer değiştirmesi konusunun, burada özellikle vurgulanması gerekir. Ekolojik risklerin yer değiştirmesinin mekan, zaman ve ortam (media) olarak üç biçimi olabilir (Dryzek, 1987: 10-11). Birinci olarak, kirletici etkinlikler, teknolojiler ve ürünler, bir coğrafyadan diğerine göç ettiğinde, ekolojik riskin mekanda yer değiştirmesi söz konusudur. Bunun örneği, kimya, madencilik, nükleer enerji gibi kirletici endüstrilerin, gelişmiş ülkelerde ekonomik ve siyasal sorunlarla karşılaştığında, gelişmekte olan ülkelerde yeni güvenli yerler ya da pazarlar aramasıdır. Benzer biçimde, atıkların bertarafı, gelişmiş ülkelerde siyasal ve ekolojik bir sorun olmaya başlayınca, 'sorunsuz' mekanlar aranmaktadır. İkinci olarak, ekolojik riskler alıcı ortam bakımından da yer değiştirebilir. Katı atıklar yakıldığında kirlilik hava ortamına verilirken, toprağa gömüldüğünde, kirlilik, alıcı ortam bakımından yer değiştirmiş olmaktadır. Atıkların gönderildiği/kabul edildiği yoksul ülkeler, riskin alıcı ortamındaki yer değiştirmenin hedefi durumundadır. Üçüncü olarak, bir kirlilik sorununun ele alınması ve onun oluşum nedenlerine uygun çözümlerin geciktirilmesi durumunda, ekolojik riskler zamanda yer değiştirmektedir. CO2 emisyonlarının kütleli olarak azaltılması, bunu sağlamak üzere enerjinin üretim ve tüketim örüntülerinde köklü değişikliklere gidilmesi yerine, BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi'nin eki Kyoto Protokolü ile emisyon ticaretinin çözüm olarak sunulması, buna verilebilecek bir örnektir. CO2 emisyonu sorunu, günümüzde bir çözüme ulaştırılmaktan çok, emisyon kotası dolan ve kullanılmayan kotası bulunan ülkeler arasındaki emisyon ticareti bir çözümmüş gibi sunulmuş, olası bir küresel ısınma sorununun çözümü ve taşıdığı ekolojik riskler geleceğe ertelenmektedir. Olası sıcaklık artışının gelecekteki yıkım etkisi, su altında kalmayı da içeren bir dizi olası soruna çözüm bulmak için kullanacağı ekonomik kaynakları kısıtlanan yoksul ülkelerde (örn., deniz seviyesinin yükselmesinden en çok etkilenecek on ülke, az gelişmiş

ülkelerdir (Middleton, O'Keefe ve Moyo, 1993: 135-36)), gelişmiş ülkelere çok daha yoğun biçimde hissedilecektir.

Summers'ın notunda, bu üç biçimiyle de ekolojik tehdidin yer değiştirmesi önerisi ekonomik olarak gerekçelendirilmektedir. Summers'ın görüşündeki ilk nokta, kirlilik riskinin, ortalama yaşam süresinin, ücretlerin ve böylece kirlilik maliyetinin düşük olduğu ülkelere kaydırılmasının ekonomik mantığını vurgulayarak, ekolojik tehdidin mekansal yer değiştirmesini önermektedir. İkinci nokta, kirlileme etkinliğinin, çevre kirliliğinin ekonomik verimlilik açısından düşük olduğu ülkelere yönelmesinin ekonomik yararına işaret ederek, alıcı ortamda yer değiştirmeyi önermektedir (Ekonomik açıdan, kirliliğin marjinal toplumsal maliyeti marjinal toplumsal yararına eşit olduğunda, kirlilik düzeyi 'verimlidir'). Bu yer değiştirme, zaten kirli olan Los Angeles'in havasını kirletmek yerine, bir Afrika ülkesinin temiz olan havasının kirlenmesi ya da atığın yakılarak Los Angeles'ta bertarafı yerine (ya da alternatif olarak yakılan atığın zehirli küllerinin), Afrika'da toprakta depolanması biçiminde olabilir. Bu görüşün savunduğu üçüncü nokta, gelecekte zengin ülkeler oluncaya kadar, şimdiki zaman itibarıyla gelir düzeyi düşük olan ülkelerde, halkın temiz çevre talebinin yüksek olmadığını varsayarak, kirliliğin zamanda yer değiştirmesini önermektedir. Kirlilik zamanda yolculuk yapmaktadır, çünkü yoksul bir ülkede şimdiki zamanda kirlilik gerçekte yoğun olsa bile, Summers'a göre, bu ancak gelir düzeyinin yükseldiği gelecek zamanda 'gerçek' bir sorun olacaktır. Kirliliğe zaman, mekan ve ortam bakımından yer değiştirildiğinde, gelişmiş ülke sermayesi ve hükümetleri, kirliliğin parasal, siyasal (ekolojik muhalefet) ve çevresel maliyetinden kurtulmaktadır. Bu arada, yoksul halkların yalnızca şimdiki kuşaklarının değil, gelecek kuşaklarının da yaşamlarının tehdit ediliyor olmasının bir önemi yoktur, çünkü bunun parasal ifadesi küçüktür.

Summers'ın görüşü, pazar ekonomisi mantığının kirliliğin göç etmesi yönünde nasıl 'kusursuz' biçimde çalıştığını açıkça ortaya koymaktadır. Pratikte de, son çeyrek yüzyılda kirlilik yaratan etkinliklerin gelişmiş ülkelere gelişmekte olan ülkelere yöneldiğini gösteren pek çok örnek verilmektedir (Asante-Duah ve Nagy, 1998: 72-85; Clapp, 1998: 100-103; French, 2000: 71-86; Gedicks, 2001; Greer ve Bruno, 1996; Karliner, 1997; Low ve Yeats, 1992: 93-102; Lucas, Wheeler ve Hettige, 1992: 67-80; Martinez-Alier, 2002: 100-29). Okuyucuyu ikna etmek amacıyla örneklerden küçük bir seçki yapmak ve oluşan ekolojik yıkımın boyutları hakkında sınırlı da olsa fikir vermek mümkündür. Amerikan şirketleri, ihracat amaçlı tehlikeli maddelerin

üretim yeri olarak Meksika ve Brezilya'yı seçmiştir, çünkü ABD'den farklı olarak bu ülkelerde, bu tür maddelerin üretimiyle ilgili bir yasaklama ile karşılaşmamışlardır (Leonard, 1988: 146; Middleton, O'Keefe ve Moyo, 1993: 162). 1980'li yıllarda, Kuzey Amerika ve Batı Avrupa'da yasaklara ve sınırlandırmalara maruz kalan asbest şirketleri, ya gevşek çevre yasalarının bulunduğu ya da hiçbir çevresel yasal düzenlemenin bulunmadığı Asya, Afrika ve Latin Amerika ülkelerine yerleşmiştir (Karliner, 1997: 153). Yukarıda andığımız ekonomik ve siyasal etmenlerin etkisi ölçüsünde, her bir tekil kirletici endüstri yeni coğrafyalar arama eğilimi içinde değildir. ABD örneğinde olduğu gibi, daha çok, kirli teknolojilerle doğal kaynak çıkaran, yüksek düzeyde zehirli maddeler üreten, zararlı maddelerin üretiminde uygulanan yasaklamalara bağlı olarak iç pazar talebi azalan ve daha az kirli bir teknolojiyi benimseme düzeyi düşük olan endüstriler, yeni yerleşmeler arama eğilimindedir (Leonard, 1988: 111-15). Açıktır ki, daha kirletici olanların daha çok göç etme eğiliminde oluşu, göç edilen ülkede çevreye ve insan yaşamına verilen zararın boyutları bakımından özellikle dikkat çekicidir.

ABD sınırının hemen yanında kurulan Meksika'nın endüstri bölgesi *maquiladora*, çoğu Amerikan ama aralarında Alman ve Japon firmalarının da bulunduğu şirketlerin 1800'e yakın kirletici fabrikasına evsahipliği yapmaktadır. Bölgeden geçen nehir, bu fabrikaların hiçbir arıtma işleminden geçirmeden nehre bıraktıkları atıkların neden olduğu pek çok hastalığa kaynaklık etmektedir. Aynı nehir, sınırın öte yakasındaki California'nın Salton gölüne kavuşmaktadır. Amerikan Çevre Koruma Ajansı'nın verilerine göre, bölgedeki fabrikaların nehre bıraktığı 100 kadar kimyasal-zehirli madde gölün suyunda tespit edilmiştir. Meksika'daki Amerikan elçiliğinin hesaplamalarına göre, bölgenin 'çevre temizliğinin' maliyeti, 1990'ların başı itibariyle 9 milyar doları bulacaktır. Yabancı yatırımları bölgeye çekmekle görevli yerel bakanlık yetkilisi, kirletici etkinliklerin Meksika'ya yönelmesinin temel güdüleyeni olarak, zararlı kimyasalların, solventlerin ve atıkların çevresel etkisini azaltmak için ABD'de yapılacak yatırımın yüksek maliyetini göstermektedir. Oysa, *maquiladora* bölgesinde, ya uyulması zorunlu çok az çevresel yasal koşul vardır ya da olanlar uygulanmamaktadır (George, 1992: 25-27).

Maquiladora Programına göre, bölgede ortaya çıkan atıklar, hammaddenin geldiği ülkeye geri dönmelidir, ama nehre bırakılan zehirli atıklar, durumun böyle olmadığını göstermektedir (Atıkların bir kısmı, alıcı ortamda risklerin yer değiştirmesini öneren piyasa ekonomistlerinin göz ardı ettiği ekolojik döngülerin

sonucu olarak geri dönüp Salton gölüne ulaşmıştır. Ama bu durumda da şirketler, atıkların bertarafının maliyetini üstlenmekten kurtulmakta ve dışallıklar *maquiladora* bölgesinde ve göl kenarında yaşayanlar tarafından içselleştirilmektedir). Kaldı ki, gerek ABD, gerekse diğer gelişmiş ülkeler, sınırları içinde yaratılan tehlikeli atıklardan kurtulmanın ucuz yollarını aramaktadır. 30 kadar azgelişmiş/gelişmekte olan ülkenin yasal ve yasadışı yollardan uluslararası atık ticaretine maruz kaldığı ya da bu yönde öneri aldığı bildirilmekte/ileri sürülmektedir. (Asante-Duah ve Nagy, 1998: 75-80). Brezilya, Tayvan, Meksika, Hindistan, Çin, Güney Kore, Güney Afrika Cumhuriyeti gibi ülkelerde kurulan kurşun geri kazanım tesisleri, büyük ölçüde, tek ya da çok uluslu şirketlerin ürettikleri otomobillerin hurdaya çıkan akülerindeki kurşunun ve sülfürik asidin yeniden işlenmesine hizmet etmektedir. Kurşun eritme tesisinin sağlık ve çevre için zararlarını dikkate alan Tayvan, 1990 yılında kullanılmış akülerin ülkeye girişini yasaklamıştır. Oysa, uluslararası atık trafiğine Tayvan kapılarını kapatırken, Çin benzer bir ticaret pratiğine kapılarını açmıştır (Asante-Duah ve Nagy, 1998: 87). Zehirli atıklardaki gerek kurşun ve gerekse diğer ağır metallere maruz kalmak, merkezi sinir sistemi bozukluklarından kanserlere, düşüklerden çocuklardaki zeka geriliklerine ve çevresel bozulmaya kadar, bir dizi soruna neden olmaktadır. UNEP'in bir çalışmasında, zehirli kimyasallara maruz kaldıkları için her yıl yüzbinlerce insanın öldüğü tahmin edilmektedir. Kimi gelişmekte olan ülkelerde, zehirlenme, hastanede meydana gelen ölüm vakaları arasında en sık rastlanan nedendir (UNEP, 1999: 30-31). Kirliliğin risklerinin, ölüm oranları zaten yüksek olduğu için ya da doğası temiz olduğu için yoksul ülkelere kaydırılmasını salık veren anlayışların, neden (kirlilik/kimyasal zehirler) ve etki (yüksek ölüm oranları) ilişkisini nasıl çarpıtıp tersine çevirdiği açık biçimde izlenebilmektedir.

Hizmet sektörü karşısında nicelik olarak görece önemi azalsa bile, petrol ve madencilik gibi sektörlerdeki ÇUŞ etkinliklerinin, gelişmekte olan ülkelerde yarattığı niteliksel ekolojik yıkıma da pek çok örnek gösterilebilir. Eurogold/Normandy/Newmont şirketine, mevcut yasalar dahi hiçe sayılarak ve yerel halkın yoğun muhalefetine karşın, Bergama'da altın işletmesi kurmasına ve üretime geçmesine izin verildiği, yöredeki madencilik etkinliğinin daha şimdiden yerel topluluğun yaşamında ve çevrede tahribata neden olduğu ve halk sağlığı ve ekolojik bakımdan potansiyel bir tehdit oluşturduğu bilinmektedir (örn. bkz., TMMOB Çevre-Jeoloji-Kimya-Metalürji Mühendisleri Odaları, 2002). Çok uluslu maden ve petrol şirketlerinin Kolombiya'da, Papua Yeni Gine'de, Nijerya'da, Ekvator'da,

Endonezya'da, Peru'da ve Brezilya'da yarattıkları ekolojik yıkım, Al Gedicks (2001) tarafından ayrıntılı biçimde ortaya konmaktadır. Örneğin, Shell, Ogoni halkının karşı çıkmasına karşın, Nijerya'da yalnızca petrol kaynaklarını sömürmekle kalmamakta, aynı zamanda insan hakları ihlallerine ve nehirlerin ve içme suyu kaynaklarının kirlenmesi, toprağın zehirlenmesi ve yanan doğal gazın yol açtığı hava kirliliği gibi, onulmaz ekolojik zarara yol açmaktadır (Obi, 2000). Gedicks'in de işaret ettiği gibi, alevlenen doğal gazdan kaynaklanan sıcaklık artışı ve gaz çıkışı, yakındaki hane halklarının sağlığını etkilemekte, tarımsal ürünlere zarar vermekte ve çiftlik topraklarını verimsizleştirmektedir. Ayrıca, oluşan gazlar, sera etkisine katkıda bulunmakta, asit yağmuruna dönüşüp içme suyu kaynaklarına ve tarımsal üretime zarar vermektedir. Petrol boru hatlarının bakımsızlığına bağlı olarak oluşan petrol akıntısı, bir başka ekolojik yıkımın kaynağıdır. 1992 yılındaki petrol akıntısı, yöre halkının içme suyu gereksinimini karşıladığı bir ırmaktaki canlı yaşamı büyük ölçüde yok etmiş, çiftlik topraklarını ölü toprağına dönüştürmüştür. Boru hatlarındaki sızıntılar, kimi zaman patlamaya yol açmaktadır. Son yıllarda meydana gelen bu tür patlamalarda binlerce insan yaşamını yitirmiştir. Shell, sorumluluğu üstlenip, çevre açısından güvenliği sağlamak için boru hatlarının bakımını yapmak ve oluşan zararı karşılamaya yönelmek yerine, sızıntılara, petrol çalmak isteyen yöre halkının ya da sabotajcıların neden olduğunu ileri sürmektedir. Zarardan etkilenenleri sorumlu kılmaya çalışan bu anlayış, yasal olarak da güçlü bir gerekçeye sahiptir; çünkü Nijerya hukukuna göre, sızıntıya sabotajın neden olduğu iddia edildiğinde, herhangi bir temizleme ya da zararın karşılanması yoluna gidilmesi için yasal bir zorunluluk bulunmamaktadır (Gedicks, 2001: 44-45). Shell'in, çevre yasalarının boşluklarından yararlanmak için değil de, petrol kaynaklarını sömürmek amacıyla Nijerya'da bulunduğu düşünülse bile, çevresel önlemleri almak yerine, ekolojik yıkım ve insan yaşamı pahasına da olsa, gevşek yasaları/düşük çevre standartlarını kârlılığa tercüme etmekte ustalaştığı konusunda herhangi bir kuşkuyla yer yoktur.

ÇUŞ'in gelişmekte olan ülkelerde yol açtıkları ekolojik zararın boyutlarını genişleten bir unsur olarak, kısaca da olsa üzerinde durulması gereken son bir nokta, uluslararası borç mekanizmasıdır. Borç yükü altında ezilen ülkeler, çevre dışında kullanacakları kaynakların sınırlılığı ölçüsünde, çevresel değerleri dış borç çevriminin temel finansman aracına dönüştürmektedir. Borçlu ülkeler, borçların çevrimi için gereksinim duydukları döviz nakitini sağlamak amacıyla ihracat gelirlerini artırmak durumunda, bunu mümkün kılmak için de çevresel kaynakların sömürüsü üzerindeki

baskıyı yoğunlaştırmak eğilimindedirler (Buttel ve Taylor, 1994: 247; ayrıca bkz. Potter, 2000: 100-15). Borçlarını ödeme baskısı altındaki devletler, etkinliğin ekolojik etkilerini dikkate almaksızın, gerek ÇUŞ'ın ülkeye yerleşmesine, gerekse döviz girişi sağlayan atıkların ithalatına, ülke sınırları içinde depolanmasına ya da işlenmesine yeşil ışık yakmaktadır. Altın madenciliği alanında yabancı sermaye girişinin, Türkiye'nin dış borçlarının ödenmesi için altın bir fırsat olarak sunulduğu ve savunulduğu anımsanacaktır (bkz., Sivrioğlu, 1999; Uluç, 1997; Yiğit, 1997: 18-19). Türkiye'nin dış borcu, yabancı sermaye girişi ile artacak doğal kaynak sömürüsünün ve ekolojik zararın haklılaştırılmasının aracı olarak kullanılmaktadır. Kimi durumlarda, kirli etkinliğin gelişmekte olan bir ülkede yürütülmesi, borç mekanizması ile doğrudan desteklenmektedir. Örneğin, Japonya, oluşturduğu ekolojik zarar nedeniyle bakır eritme işinin Filipinler'de yapılması için borç vermiştir. Japonya'nın finansmanını ve kuruluşunu üstlendiği tesiste üretilen bakır katodları, bu ülkeye gönderilmekte, eritme ve üretim sırasında ortaya çıkan ve bor, arsenik, ağır metaller ve sülfür bileşikleri içeren gaz ve atık su, Filipin topraklarında kalmaktadır. Halkın ve doğanın zehirlenmesine izin veren Filipin hükümeti, üste de para vermek ve tesisin kurulması için alınan borcu Japonya'ya ödemek zorundadır (Korten, 2001: 39). Dünya yüzeyinde bundan daha 'kârlı' bir yatırım etkinliği bulmak güçtür.

6. SONUÇ

Bu bölüm, ÇUŞ etkinliklerinin gelişmekte olan ülkelere yerleşmesinin çevresel, ekonomik, siyasal ve ideolojik nedenlerini tartışmış ve bu etkinliklerin ekolojik etkilerinin boyutlarını göstermeye çalışmıştır. Yukarıda tartışıldığı gibi, çevre koruma maliyeti, filtre takılması gibi yalnızca kirlilik azaltıcı önlemlerin maliyetine indirgenemez; kirlilik denetim önlemlerinden, oluştuğu durumda ekolojik zararın karşılanmasıyla ilgili hukuksal yükümlülöklere kadar, üretim etkinliklerinin bir dizi çevresel ekonomik maliyeti bulunmaktadır. Gelişmiş ölkelerde sıkılaştırılan çevresel yasal düzenlemelere bağılı olarak artan bu maliyete, kirletici etkinliğe karşı yürütölen toplumsal muhalefetin etkisi de eklendiğinde, ÇUŞ'ın kirlilik yaratan etkinliklerinin, maliyetin ucuz olduğu 'güvenli' yerleşmeler olarak gelişmekte olan ölkelere yönelmesi için kapitalizmin işleyiş mekanizmaları çerçevesinde ekonomik bir güdünün var olduğu açıktır. Gelişmekte olan ölkede devletleri ise, yukarıda gördüğümüz ekonomik ve ideolojik gerekçelere dayalı olarak, çevresel ekonomik maliyetin düşük olduğunu ve toplumsal muhalefeti baskı altında tuttukları için siyasal tepkinin de cılız

olduğunu göstermeye çalışarak, ÇUŞ'in yatırımlarını çekmeye çalışmaktadırlar. İçerdiği ekolojik risklere karşın, ÇUŞ'in çeşitli sektörlerdeki kirletici etkinlikleri, yoksulluktan kurtulmanın, ekonomik gelişmenin ve dış borçları ödemenin en etkili, çabuk ve kolay yolu olarak sunulmaktadır. Gelişmekte olan ülke hükümetleri, kirletici etkinliklerin yol açtığı ekolojik yıkımı gerekçelendirmeye çalıştıkları ölçüde, Summers'ın düşüncesinin açığa vurduğu kapitalizmin işleyiş mekanizmalarının yerli savunucuları ve kirlilik göçünün yerel uygulayıcıları işlevini üstlenmektedir.

Kirletici etkinliklerin yer değiştirmesinde itme-çekme diyalektiğinin varlığı, hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde, çevresel yasal düzenlemelerin güçlendirilmesine engel olunması için kullanılabilir bir ekonomik karşı argümanın dayanağını sunuyormuş gibi görünebilir. Çevresel ekonomik maliyetler itme-çekme etkisi yarattığına göre, gelişmiş ülkelerde sermayenin ve iş olanaklarının yurt dışına göçünün engellenmesi için, gelişmekte olan ülkelerde de, yabancı yatırımların ülkeye girişinin sağlanması için, çevresel yasal düzenlemelerin sıkılaştırılmasına karşı çıkılması gerektiği iddiası ortaya atılabilir. Oysa, böyle bir iddia, olgularla siyasal/ideolojik beklentilerin yer değiştirmesinden ya da olguların siyasal/ideolojik nedenlerle tersyüz edilmesinden ibarettir.

Kirliliğin yer değiştirmesinde olgusal olarak etkide bulunan itme-çekme diyalektiği ile siyasal/ideolojik beklentilerin birbirinden ayrılması gerekir. İlk, itme-çekme etkisi ayrı ayrı değil, birlikte çalışmaktadır. Yukarıda yapılan tartışmada ortaya konduğu gibi, ülkeler arasında çevresel yasal düzenlemeler bakımından görece farklılıklar olması, sermayenin hareketliliğini mümkün kılan bir unsurdur. Bu nedenle, çevresel düzenlemelerin küresel birörnekleştirilmesi uzak bir olasılıktır. Bu farklılıklar tümüyle ortadan kaldırılamadığı sürece, siyasal/ideolojik beklentilerin tersine, itilen/çekilen sermaye de olacaktır. İkinci olarak, yazı boyunca, çevresel ekonomik maliyetlerin, sermayenin kirletici etkinliklerinin yer değiştirmesinde herhangi anlamlı bir etkisinin bulunmadığını ileri süren görüşlere karşı çıkıldı. Bu maliyetin, etkinliğin yer değiştirmesinde etkisi olan unsurlardan biri olduğu gösterildi. Başka bir anlatımla, çevresel ekonomik maliyet, kirlilik göçünün tek unsuru değildir, ama önemli bir unsurdur. Bir grup ülkede çevresel yasal düzenlemelerin güçlendirilmesine ya da zayıf bırakılmasına bağlı olarak çevresel ekonomik maliyetlerin eşitlendiğini düşünürsek, sermayenin yer değiştirmesi yönünde etkide bulunan ücretler genel düzeyi, altyapılaşma düzeyi, ekonomik ve toplumsal siyasalar gibi öteki unsurlar, işlevsel kalmayı sürdürecektir. Bu nedenle de, sermayenin

itilmesine engel olunması ya da sermayenin çekilmesi için, çevresel yasal düzenlemelerin, gelişmiş ülkelerde daha fazla güçlendirilmemesi ya da gelişmekte olan ülkelerde zayıf bırakılması gerektiğini ileri süren görüş dayanaktan yoksun kalır. Üçüncüsü, bir an için, çevresel yasal düzenlemelerin yol açtığı çevresel ekonomik maliyetin, kirlenici etkinliklerin itilmesinde ya da çekilmesinde bir etkisinin bulunmadığını ileri süren görüşlerin geçerli olduğunu düşünelim. Bu durumda, ‘sermaye kaçacak’ kaygısıyla, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin çevresel yasal düzenlemelerinin güçlendirilmesine karşı çıkanların kaygıları zaten yersizdir. Dördüncüsü, yukarıda işaret edildiği gibi, gelişmiş ülkelerde çevresel yasal düzenlemelerin sıkılaştırılmış olması, ‘çevre endüstrisinin’ gelişmesine de katkıda bulunduğu için (tersinden de söylenebilir; ‘çevre endüstrisinde’ etkinlik yürüten sermaye, kirlilik denetim önlemlerinin artırılması yönünde siyasal baskı oluşturmaktadır), yeni iş olanakları, kâr alanları ve pazarları yaratmaktadır (ayrıca bkz., Karliner, 1994; Pratt ve Montgomery, 1997). Beşincisi, yukarıda örneklendiği gibi, gevşek çevresel yasal düzenlemeler sayesinde çevresel ekonomik maliyetin düşük olması sağlanarak ülkeye çekilen sermayenin kirlenici etkinliklerinin, ekolojik ve toplum sağlığı bakımından sonuçları ağır olmaktadır. Her şeyin ölçüsünün para olduğu kapitalist bir perspektiften bile, oluşan zararın bir kısmının giderilmesinin (çevrenin temizlenmesi, sağlığı bozulanların tedavisi, tazminat ödenmesi vb) parasal maliyeti yüksektir. Özetle, sermayenin yer değiştir(me)mesini mümkün kılmak argümanından bağımsız olarak, ekolojik bozulmanın insan yaşamı ve insansal olmayan yaşam üzerindeki bilinen etkileri, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin çevresel yasal düzenlemelerinin geliştirilmesi için yeterince güçlü bir nedendir. Yazı boyunca yapılan tartışmada gösterildiği gibi, kirlenici etkinliklerin yer değiştirmesi, gelişmekte olan ülkelerinin ekolojik sorunlarını katmerleştirmektedir. Bu nedenle, çevresel yasal düzenlemelerin özellikle bu ülkelerde geliştirilmesi daha da önem kazanmaktadır.

Kirlenici etkinliklerin gelişmekte olan ülkelere yönelmesi, başka bir anlatımla, ekolojik risklere zaman, mekan ve ortam bakımından yer değiştirilmesi, Barbara Adam’ın terimini ödünç alırsak, ‘mutlak bir bağlamsallaştırmama’ eylemidir (‘absolute decontextualisation’). Bağlamsallaştırmama, sermayenin ve onun etkinliklerinin, kârın ençoklaştırılması için en uygun koşulların bulunduğu yere hareket etmesinin ideal koşuludur. Bağlamsallaştırılmamış bir dünyada, belirli bir yerellikte yaşayan ve belirli gereksinimleri olan insanlar referans noktası değildir. Her

bağlamsallaştırmama eylemi, bağlamın ve karşılıklı ilişkilerin tekiliğinin ve yer-zaman bağlantılarının kaçınılmaz olduğu ekolojik süreçlerin, sonuçlarının hiçe sayılmasıdır. Bağlamsallaştırmama eylemi içindeki ÇUŞ için de, insanlar değil, para, verimliliğe, yargıda bulunmaya ve uygun harekete biçim verir. ÇUŞ'in geçmiş-şimdi-gelecek kuşaklara dönük bir bağlılıkları yoktur. Önemli olan tek zaman formu, kısa-dönemli kârlılığın gerçekleştiği şimdiki zaman formudur. Etkinliklerinin, yerel halklar ve çevre üzerindeki uzun dönemli etkileri ile ilgilenmezler. Paranın, amaç, araç ve çıktıları belirlediği ve değer uyumsuzluklarının nihai hakemi olduğu yerde, insanlar ve yerler ekonomik verimsizliğin (inefficiency) ve zayıflığın kaynağı olurlar (Adam, 1998: 118-20). Bu bölümde yapılmaya çalışıldığı gibi, yabancı/yerli sermayenin etkinlikleri, ekonomik, siyasal, ideolojik ve ekolojik bir bağlama yerleştirildiğinde, 'çevre' için yürütülecek toplumsal mücadelenin, yalnızca 'çevrenin korunması' alanıyla sınırlı kalamayacağı gerçeğini görmek zor değildir. Bağlamsallaştırmamayı ilke edinen paranın hükümdarlığına son vermeden, ekolojik risklerin zaman, mekan ve ortamda yer değiştirmesine engel olunması olasılığı çok zayıftır.

KAYNAKLAR

- ADAM, B. 1998, *Timescapes of Modernity: The Environment and Invisible Hazard*, Routledge, London ve New York.
- ALTVATER, E., 1993, *The Future of the Market*, İng. Çev.: P. Camiller, Verso, London ve New York.
- ANDERSSON, T., FOLKE, C. ve NYSTRÖM, S., 1995, *Trading with the Environment: Ecology, Economics, Institutions and Policy*, Earthscan, London.
- ASANTE-DUAH, D.K. ve NAGY, I.M., 1998, *International Trade in Hazardous Waste*, E & FN Spon, London ve New York.
- BALASUBRAMANYAM, V.N., 1999, 'Foreign Direct Investment to Developing Countries', *Regulating International Business: Beyond Liberalization*, Ed.: S. Picciotto ve R. Mayne, Macmillan, Basingstoke, ss.29-46.
- BENTON, T., 2001, 'Environmental Sociology: Controversy and Continuity', *Sociologisk Tidsskrift*, Vol. 9, ss.5-48.
- BOTTOMORE, T. (Ed.), 1991, *A Dictionary of Marxist Thought*, 2.Ed., Blackwell, Oxford.
- BUTTEL, F. ve TAYLOR, P., 1994, 'Environmental Sociology and Global Environmental Change: A Critical Assessment', *Social Theory and the Global Environment*, Ed.: M. Redclift ve T. Benton, Routledge, London ve New York, ss.228-55.
- CASSON, M. ve PEARCE, R.D., 1987, 'Multinational Enterprises in LDCs', *Surveys*

- in Development Economies*, Ed.: N. Gemmel, Basil Blackwell, Oxford, ss.90-132.
- CHEW, S.C. ve DENEMARK, R.A. (Ed.), 1996, *The Underdevelopment of Development*, Sage, Thousand Oaks, London, New Delhi.
- CLAPP, J., 1998, 'Foreign Direct Investment in Hazardous Industries in Developing Countries: Rethinking the Debate', *Environmental Politics*, 7 (4), ss.92-113.
- ÇOBAN, A., 2002a, 'International Arbitration, Sovereignty and Environmental Protection: The Turkish Case', *Proceeding of the 2001 Berlin Conference on the Human Dimensions of Global Environmental Change, 'Global Environmental Change and the Nation State'*, Ed.: F. Biermann, R. Brohm ve K. Dingwerth, Potsdam Institute for Climate Impact Research, Potsdam, ss.217-25 (ayrıca, <http://www.glogov.org/publications/bc2001/index.html>).
- ÇOBAN, A. 2002b, 'Küreselleşmeye Karşı Olmak: Olanaklar ve Sınırlılıklar', *Praksis*, 7 (Yaz), ss.117-64.
- DICKEN, P., 2003, *Global Shift: Reshaping the Global Economic Map in the 21st Century*, 4.Ed., Sage, London, Thousand Oaks, New Delhi.
- DRYZEK, J.S., 1987, *Rational Ecology: Environment and Political Economy*, Basil Blackwell, Oxford.
- ESKELAND, G.S. ve HARRISON, A.E., 2003, 'Moving to Greener Pastures? Multinationals and the Pollution Haven Hypothesis', *Journal of Development Economics*, 70 (1), ss.1-23.
- FABER, D. (Ed.), 1998, *The Struggle for Ecological Democracy: Environmental Justice Movements in the United States*, The Guilford Press, New York ve London.
- FIELD, B.C. ve FIELD, M.K., 2002, *Environmental Economics: An Introduction*, 3.Ed., McGraw Hill, Boston.
- FORSYTH, T., 2003, *Critical Political Ecology: The Politics of Environmental Science*, Routledge, London ve New York.
- FRANK, A.G., 1972, 'Economic Dependence, Class Structure and Underdevelopment Policy', *Dependence and Underdevelopment*, Ed.: J.D. Cockcroft, A.G. Frank, D.L. Johnson, Anchor Books, New York, ss.14-45.
- FRENCH, H., 2000, *Vanishing Borders: Protecting the Planet in the Age of Globalization*, Earthscan, London.
- GEDICKS, A., 2001, *Resource Rebels: Native Challenges to Mining and Oil Corporations*, South End Press, Cambridge, MA.
- GEORGE, S., 1992, *The Debt Boomerang: How Third World Debt Harms Us All*, Pluto Press with the Transnational Institute, London.
- GLADWIN, T.N., 1987, 'Environment, Development and Multinational Enterprise', *Multinational Corporations, Environment and the Third World*, Ed.: C.S. Pearson, Duke University Press, Durham, ss.3-31.
- GLOBERMAN, S. ve SHAPIRO, D., 2002, 'Global Foreign Direct Investment Flows: The Role of Governance Infrastructure', *World Development*, 30 (11), 1899-1919.
- GÖKVARDAR, H., 1998, 'Ovacık Altın Madeni Projesi', *Altın Madenciliği ve Çevre*, Ed.: A.E. Yüce ve G. Önal, Yurt Madenciliğini Geliştirme Vakfı, İstanbul, ss.135-53.
- GREER, J. ve BRUNO, K., 1996, *Greenwash: The Reality Behind Corporate Environmentalism*, Third World Network, Penang ve The Apex Press, New York.
- HARDT, M. ve NEGRI, A., 2000, *Empire*, Harvard University Press, Cambridge,

- Mass. ve London.
- HARVEY, D., 1996, *Justice, Nature & the Geography of Difference*, Blackwell, Oxford.
- HIRST, P. ve THOMPSON, G., 1996, *Globalization in Question*, Polity Press, Cambridge.
- HOLLOWAY, J., 1994, 'Global Capital and the Nation State', *Capital and Class*, 52 (Spring), ss.23-49.
- JANKAR-WEBSTER, B., 1993, 'Eastern Europe and the Former Soviet Union', *Environmental Politics in the International Arena: Movements, Parties, Organizations, and Policy*, Ed.: S. Kamieniecki, State University of New York Press, New York: ss.199-221.
- JOHNSON, D.L., 1972, 'Dependence and International System', *Dependence and Underdevelopment*, Ed.: J.D. Cockcroft, A.G. Frank, D.L. Johnson, Anchor Books, New York: ss.71-111.
- KARLINER, J., 1994, 'The Environment Industry: Profiting from Pollution', *The Ecologist*, 24 (2), ss.59-63.
- KARLINER, J., 1997, *The Corporate Planet: Ecology and Politics in the Age of Globalization*, Sierra Club Books, San Francisco.
- KAUTSKY, K., 1983, *Selected Political Writings*, Ed. ve İng. Çev.: P. Goode, Macmillan, London.
- KORTEN, D.C., 2001, *When Corporations Rule the World*, 2.Ed., Berrett-Koehler, San Francisco.
- LENIN, V.I., 1934, *Imperialism: The Highest Stage of Capitalism*, 2.Ed., Martin Lawrence, London.
- LEONARD, H.J., 1988, *Pollution and the Struggle for the World Product: Multinational Corporations, Environment and International Comparative Advantage*, Cambridge University Press, Cambridge.
- LEPKOWSKI, W., 1987, 'The Disaster at Bhopal: Chemical Safety in the Third World', *Multinational Corporations, Environment, and the Third World*, Ed.: C.S. Pearson, Duke University Press, Durham, ss.240-54.
- LE PRESTRE, P.G. (Ed.), 2002, *Governing Global Biodiversity: The Evolution and Implementation of the Convention on Biological Diversity*, Ashgate, Aldershot.
- LOW, P. ve YEATS, A., 1992, 'Do "Dirty" Industries Migrate?', *International Trade and the Environment*, Ed.: P. Low, The World Bank, Washington, DC, ss.89-103.
- LUCAS, R.E.B., WHEELER, D. ve HETTIGE, H., 1992, 'Economic Development, Environmental Regulation and the International Migration of Toxic Industrial Pollution: 1960-1988', *International Trade and the Environment*, Ed.: P. Low, The World Bank, Washington, DC, ss.67-86.
- LUXEMBURG, R., 1963, *The Accumulation of Capital*, İng. Çev.: A. Schwarzschild, Routledge ve Kegan Paul, London.
- MARSHALL, G. (Ed.), 1998, *A Dictionary of Sociology*, 2.Ed., Oxford University Press, Oxford ve New York.
- MARTINEZ-ALIER, J., 1995, 'Political Ecology, Distributional Conflicts, and Economic Incommensurability', *New Left Review (I)*, 211 (May-June), ss.70-88.
- MARTINEZ-ALIER, J., 2002, *The Environmentalism of the Poor: A Study of Ecological Conflicts and Valuation*, Edward Elgar, Cheltenham, UK ve Northampton, MA, USA.

- MARX, K. ve ENGELS, F., 1987, *The Communist Manifesto*, Pathfinder, New York.
- MIDDLETON, N., O'KEEFE, P. ve MOYO, S., 1993, *Tears of the Crocodile: From Rio to Reality in the Developing World*, Pluto, London.
- MILLER, M.A.L., 1998, 'Sovereignty Reconfigured: Environmental Regimes and Third World States', *The Greening of Sovereignty in World Politics*, Ed.: K.T. Litfin, The MIT Press, Cambridge, Mass. ve London, ss.173-92.
- MOODY, R., 1992, *The Gulliver File: Mines, People and Land: A Global Battleground*, Minewatch, London.
- NEUMAYER, E., 2001, *Greening Trade and Investment: Environmental Protection Without Protectionism*, Earthscan, London ve Stirling, VA.
- OBI, C.I., 2000, 'Globalization and Local Resistance: The Case of Shell versus the Ogoni', *Globalization and the Politics of Resistance*, Ed.: B.K. Gills, Palgrave, Basingstoke, ss.280-94.
- OECD, 2001, *OECD Environmental Outlook*, Paris.
- ÖNAL, G., 1997, 'Genelde Madencilğin, Özelden Altın Madencilğinin İnsan Yaşamı ve Ekonomideki Önemi', *Türkiye'de Altın Madencilği: Potansiyel, Ekonomi, Teknoloji, Yasal Boyut*, 2.Ed., Ed.: G. Önal, E. Yüce ve S. Karahan, Yurt Madencilğini Geliştirme Vakfı, İstanbul, ss.53-8.
- ÖZNAL, M.A., 1998, 'Görüşler', *Altın Bergama Demokrasi*, Ed.: S. Alevcan vd., TMMOB Çevre Mühendisleri Odası, Ankara, ss.223-36.
- PEARSON, C.S., 1987, 'Environmental Standards, Industrial Relocation, and Pollution Havens', *Multinational Corporations, Environment, and the Third World*, Ed.: C.S. Pearson, Duke University Press, Durham, ss.113-28.
- POTTER, G.A., 2000, *Deeper than Debt: Economic Globalisation and the Poor*, Latin America Bureau, London.
- PRATT, L. ve MONTGOMERY, W., 1997 'Green Imperialism: Pollution, Penitence, Profits', *The Socialist Register 1997*, Ed.: L. Panitch, Merlin Press, London, ss.75-95.
- REDCLIFT, M., 1996, *Wasted: Counting the Costs of Global Consumption*, Earthscan, London.
- SACHS, W., 1999, *Planet Dialectics: Explorations in Environment and Development*, Zed Books, London ve New York.
- SANDERSON, S.E., 1993, 'Environmental Politics in Latin America', *Environmental Politics in the International Arena: Movements, Parties, Organizations, and Policy*, Ed.: S. Kamieniecki, State University of New York Press, New York, ss.223-38
- SCHUBERT, L., 1993, 'Environmental Politics in Asia', *Environmental Politics in the International Arena: Movements, Parties, Organizations, and Policy*, Ed.: S. Kamieniecki, State University of New York Press, New York, ss.239-55.
- SİVRİOĞLU, I., 1999, Eurogold Madencilik İşletme Müdürü I. Sivrioğlu ile Görüşme, *The Turkish Daily News*, 20 Mayıs.
- SZASZ, A., 1994, *EcoPopulism: Toxic Waste and the Movement for Environmental Justice*, University of Minnesota Press, Minneapolis ve London.
- TAŞKIN, S., 1998, *Siyaniürcü Ahtapot*, İstanbul: Sel Yayıncılık.
- TAYLOR, G., 1998, 'Conserving the Emerald Tiger: The Politics of Environmental Regulation in Ireland', *Environmental Politics*, 7 (4), ss.53-74.
- TMMOB ÇEVRE-JEOLOJİ-KİMYA-METALURJİ MÜHENDİSLERİ ODALARI, 2002, *Bergama-Ovacık Altın İşletmesi Girişimi Konusunda TÜBİTAK-YDABÇAG Uzmanlar Komisyonu Raporu'nun Eleştirisi*, Jeoloji Mühendisleri Odası, Ankara.

- ULUÇ, H., 1997, 'Altına Hücum Ama Tersine', Hıncal'ın Yeri, *Sabah Gazetesi*, 28 Nisan.
- UN, 1997, *World Economic and Social Survey 1997: Trends and Policies in the World Economy*, UN Publication, New York.
- UNEP, 1999, *Global Environmental Outlook 2000*, Earthscan, London.
- UTKUCU, N., 1997, 'Altın Madenciliği Tasarımında Çevresel Etkenler', *Çevre ve Mühendis*, 13, ss.15-9.
- VOGEL, D., 1993, 'Environmental Policy in the European Community', *Environmental Politics in the International Arena: Movements, Parties, Organizations, and Policy*, Ed.: S. Kamieniecki, State University of New York Press, New York, ss.181-97.
- WENT, R., 2000, *Globalization: Neoliberal Challenge, Radical Responses*, Pluto Press with the International Institute for Research and Education, London, Sterling, Virginia.
- WHEELER, D. 2000, *Greening Industry: New Roles for Communities, Markets, and Governments (A World Bank Policy Research Report)*, Oxford University Press, Oxford.
- YEARLEY, S., 1996, *Sociology, Environmentalism, Globalisation*, Sage, London, Thousand Oaks, New Delhi.
- YİĞİT, E., 1997, 'Türkiye'de Altın Madenciliğinin Ekonomik Boyutları', *Türkiye'de Altın Madenciliği: Potansiyel, Ekonomi, Teknoloji, Yasal Boyut*, 2.Ed., Ed.: G. Önal, E. Yüce ve S. Karahan, Yurt Madenciliğini Geliştirme Vakfı, İstanbul, ss.15-26.
- YÜCE, A.E., 1998, 'Altın Madenciliği ve Çevre', *Altın Madenciliği ve Çevre*, Ed.: A.E. Yüce ve G. Önal, Yurt Madenciliğini Geliştirme Vakfı, İstanbul, ss.23-60.